

В-останнє приїздив Микола Васильович у Чернігів після доччиної смерті. Вона впала з поїзду і вбилася. Ми жили в дворі. Якось я глянула у вікно і побачила, що двором іде якийсь старий похилий дід у довгому кожусі. Я не пізнала, хто то, тільки вже відчинивши двері, побачила, що то Ковалевський. Тяжке горе враз зістаріло його, зігнуло, пригасило йому очі, притлумило його дзвінку мову. Але і під вагою тяжкого горя він не кидав своєї каторжної праці і їздив збирати гроші. Та вже недовго довелось йому це робити—бо вже недовго пожив.

Він приятелював з сем'єю Косачів: і з старими, і з молодими: Лесею Українкою та її сестрою, О. П. Кривенюковою. Р. 1897 у Косачів гостювали їх родички, дочки Драгоманова. Як вони виїздили з Києва, то Косачі поїхали на вокзал проводити їх; поїхав і Ковалевський. На вокзалі О. П. Кривенюкова помітила, що він недобре себе почуває. Як пішов поїзд, вона не хотіла пустити його самого додому, а хотіла провести його. Але він ні за що не згодився, бо ніколи не любив турбувати собою людей. Поїхав додому сам.

Коли через день пішли його одвідати, то побачили його вже неживого, і тіло його лагодилися везти в анатомічний театр. Мабуть він помер тієї-ж ночі, як приїхав з вокзалу, бо жінка, що usługувала йому, застала його другого дня вже неживого.

Поховано його на Байковій горі. Р. 1909-го друзі його поставили на могилі надгробок. На надгробкові написано:

Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко
І ніби тим огнем пекли
Холодні душі...

На могилі його розрісся бузок. Ніхто не одвідує самотної могили. Старі друзі покійного повмирали або повиїздили, або вже не мають сили одвідувати, а нове покоління може і не знає про нього. Та хоч-би й знало, то новому поколінню байдуже про старі могили.

Подала М. Грінченковс.

Із листування з акад. О. О. Шахматовим.

У мене збереглось 42 листи покійного петербурзького академіка О. О. Шахматова (пом. 16 серпня 1920 р.). Не маючи змоги зараз надрукувати всі ці листи, подаю лише ту частину, яка має загальніший інтерес і не торкається моїх персональних з ним зносин та зв'язків.

Листування мое з небіжчиком почалось з 1912 р., коли я ще не був з ним персонально знайомий. Літом цього року я послав покійному О. О. відбитку однієї моєї статті з питань про початок християнства на Русі; одержавши її, Шахматов 29 серпня 1912 р. написав мені першого листа, і з цього часу до осені 1917 р. у нас йшло систематичне листування на питання наукові і персональні, якому сприяли персональні зустрічі у Петербурзі. З осені 1917 р. листування, через незалежні від нас обох обставини, припинилося до весни 1920 р., коли я одержав від небіжчика два його останні листи. Тут я подаю уривки з 10 листів—від 11 вересня, 7 і 22 грудня 1912 р., 17 лютого, 1 жовтня, 2 листопада і 23 грудня 1913 р., 2 листопада 1914 р. і від 26 квітня і 25 травня 1920 р.

І. 11. ІХ. 1912. На оба Ваши вопросы мнѣ трудно отвѣтить. Конечно, неясно, когда введено у насъ Визант. лѣтосчисленіе, но всего вѣроятнѣе, что съ момента крещенія Византійцы считали по сентябрьскимъ годамъ. Если древняя Русь имѣла мартовскіе, то она заимствовала ихъ, пови-

димому, не изъ Византіи, а вѣроятно изъ Болгаріи... Второй вопросъ о Θεопемптѣ оставляю пока безъ отвѣта; данныхъ у меня нѣтъ. Въ Вашей статьѣ о крещеніи Руси меня поразило Ваше отчетливое представленіе о трехъ древнерусскихъ центрахъ. Изученіе исторіи Р. языка убѣждаетъ меня въ распадѣніи его на три нарѣчія: южное, сѣверное и восточное, что соотвѣтствуетъ Кіеву, Новгороду и Тмутаракани...

II. 7. XII. 1912 ...Кратко изложу, какъ я себѣ представляю разселеніе. Все восточное славянство жило нѣкогда въ среднемъ Поднѣпровьѣ и въ Поднѣстровьѣ. Въ это время Ляхи колонизовали Бѣлоруссію и заняли верхнее Поднѣпровье. Затѣмъ русское племя разбилось на три группы. Первая двинулась на востокъ къ Дону, вторая къ сѣверу въ сѣверное Поднѣпровье, верхнее Поволжье, озерную область, третья оставалась на югѣ, распространяясь къ сѣверу въ Бѣлоруссію и сѣв. Поднѣпровье. Слѣд-но, сѣверноруссы, восточноруссы и южноруссы. Сѣверноруссы, пробиваясь черезъ Ляховъ, заразили свой языкъ ляхскими особенностями. Южноруссы и Бѣлоруссы поглотили ляхскихъ поселенцевъ. Съ теченіемъ времени восточноруссы изъ юговостока, тѣснимые кочевниками, двинулись на сѣверъ и сѣверозападъ. Достигши сѣверозапада, восточноруссы смѣшались въ Бѣлоруссіи съ южноруссами и образовали бѣлорусскую народность. Осѣвши на Окѣ, восточноруссы столкнулись съ сѣверноруссами и результатомъ ихъ сближенія, ихъ сожителства, ихъ общихъ усилій явилось великорусское племя, великор. государство... Бѣлоруссы—это сложное явленіе: его составныя части: элементы южнорусскіе, восточнорусскіе и ляхскіе... Далѣе великоруссы—это сложное явленіе: его составныя части до сихъ поръ слились только въ центрѣ (Москва и т. д.), различаясь на окраинахъ: южновеликоруссы Тулы, Курска и сѣверновеликоруссы Повѣнца, Новгорода имѣютъ мало общаго между собою. Вести вообще великоруссовъ изъ Новгорода такъ же невозможно, какъ изъ Тмутаракани. Другое дѣло: отождествлять южновеликоруссовъ съ восточноруссами (сидѣвшими въ Тмутаракани)...

III. 22. XII. 1912 ...Вы спрашиваете, когда, по моему, шла колонизація новгородскаго сѣвера славянами. Думаю, что въ VIII—IX в., причемъ славянамъ, для того, чтобы пробиться къ Волхву и Ильменю (бывшимъ въ рукахъ финновъ, подвластныхъ скандинавамъ), пришлось оттѣснить ляхскія племена, занявшія сѣверное Поднѣпровье. Въ сѣвернорусскомъ нарѣчіи есть слѣды смѣшенія русскаго языка съ польскими діалект. особенностями: мѣну ч и ц сѣвернорусскую я понимаю, какъ вліяніе ляховъ, у мазуровъ нѣтъ ч, а только ц; столкнувшись съ ними, в.-славяне естественно стали смѣшивать ч и ц. Но, конечно, это все гипотезы. Совѣтую относиться къ моимъ предположеніямъ съ большою осторожностью. Многія изъ моихъ гипотезъ имѣютъ часто временный характеръ; это мои рабочія гипотезы, безъ которыхъ не могу обойтись для дальнѣйшей работы...

Ваши замѣчанія объ „Арта“ любопытны... Признаюсь, арабы для меня не очень ясны...

IV. 17. II. 1913 р. ...Я далеко не всегда могу слѣдовать за догадками Приселкова... Жду его большого труда о Печерскомъ монастырѣ и надѣюсь тогда возразить ему кое-что. Отождествленіе Иларіона съ Никономъ остроумно, но не вѣроятно.. Не признаю сколько-нибудь вѣроятнымъ времясчисленіе Житія Антонія. Отвергаю поэтому и показаніе его о началѣ Печ. монастыря въ 1030-хъ годахъ... Поляне и Сѣверяне—южноруссы, Вятчи—восточноруссы, предки совр. южно-великоруссовъ (Рязанцевъ, Туляковъ, Калужанъ и т. д.).

V. 1 X. 1913 р. Прочелъ Вашу книгу съ большимъ интересомъ... Ваши возраженія по главному вопросу и по ряду частныхъ заставляютъ

меня пересмотрѣть все то, противъ чего Вы возражаете. Борьба съ норманизмомъ не такъ проста, какъ Вы, думается, готовы признать. Во-первыхъ, не такъ легко отдѣлаться отъ свидѣтельства лѣтописи; во-вторыхъ, названіе шведовъ финнами Ruotsi вѣдь тождественно съ „Русь“; въ третьихъ, имѣемъ совр. греческое свидѣтельство у продолжателя Амартола по ¹⁾ списку (съ котораго сдѣланъ слав. переводъ) οἱ Ρῶς οἱ καὶ Δροχίται λεγόμενοι, οἱ ἐκ γένους τῶν Φράγγων ὄντες; ²⁾ соотвѣтствующій слав. текстъ: „отъ рода варяжска сущимъ“ (П. С. Р. Л. I, прим., с. 245); въ четвертыхъ, норманское происхождение русской дружины (которое допускаете и Вы) и др. Не представите ли Вы свой трудъ ³⁾ на какую нибудь акад. премію. Вы увидите тогда печатный разборъ со стороны того или иного спеціалиста. У меня много частныхъ возраженій. Напр. неудачно то, что Вы говорите о глагол. миссалѣ. Совсѣмъ не понимаю, какъ связать его съ Ярополкомъ. Весьма неосторожно соображеніе о Перещепинскомъ кладѣ. Невозможна конъектура — „свои Игоревы“, невозможна грамматически. А „злодѣи Игоревы“ — вѣдь это искаженіе „изъ лодѣи“. Но есть и прекрасныя мѣста.

VI. 2. XI. 1913 ...Вы спрашиваете о географическо-этнограф. введеніи къ русской лѣтописи, его источникѣ, его анализѣ. Я теперь сижу надъ этой работой, предполагая въ будущемъ году выпустить изслѣдованіе объ источникахъ и составѣ Повѣсти вр. лѣтъ и дать возстановленный текстъ ея ⁴⁾. Прямо скажу, что эта часть лѣтописи не проанализирована, хотя въ общемъ источники ея ясны.

VII. 23. XII. 1913... 4 книжка ⁵⁾ заполнена, въ ней будетъ Ваша замѣтка о Приселковѣ. Его книга ⁶⁾ заслуживала бы болѣе обстоятельнаго разбора... Лично я отношусь отрицательно къ первымъ двумъ главамъ ⁷⁾, но столѣтіе отъ 1051 до 1147 изложено весьма интересно... Въ заключеніе моего письма я позволю себѣ отмѣтить слѣдующее существенное различіе между нашими изслѣдованіями. Я историкъ литературы или точнѣе стремлюсь быть таковымъ въ своихъ работахъ по лѣтописи. Вы историкъ. Я постигаю литературные факты, Вы стремитесь постичь факты историческіе... Истор. факты дошли до насъ въ литер. традиціи, въ литер. памятникахъ, они свѣтятся черезъ тусклую призму литер. памятниковъ. Выдѣленію историческихъ фактовъ должна предшествовать работа надъ литерат. составомъ источниковъ...

VIII. 2. XI. 1914... Я былъ все это время страшно занятъ. Б. м., сказываются года. Я положительно не справляюсь съ лежащею на мнѣ работой. Усердно готовлюсь къ лекціямъ. Читаю сейчасъ введеніе въ исторію р. языка ⁸⁾. И сейчасъ пересматриваю вопросы, на которыхъ мы съ Вами специализировались — говорю о началѣ Русскаго государства и расселеніи р. племенъ. — Въ концѣ сентября пришлось похоронить моего учителя и одного изъ самыхъ дорогихъ мнѣ людей Ф. Θ. Фортунатова; его смерть подшибла меня нравственно. Впрочемъ, насъ всѣхъ подшибла еще и война, удручающимъ образомъ давящая на нервную систему и не дающая спокойствія для занятій. Съ большою радостью повидался бы

¹⁾ Тут одно слово закреслено.

²⁾ Ср. у Муральта, изд. 841 стр. прим. ***.

³⁾ „Начало христіанства Руси“, Полтава, 1913 р.

⁴⁾ Очевидно, „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, Петроградъ, 1916 р.

⁵⁾ „Извѣстій отдѣленія русскаго языка и словесности И. Академіи Наукъ“ за 1913 р.

⁶⁾ „Очерки по церковно-политической исторіи лѣвской Руси X—XII вв.“, Петербургъ, 1913 р.

⁷⁾ Зазначеної книжки М. Д. Приселкова.

⁸⁾ Наслѣдкомъ цих лекцій явилась книжка — „Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка“, Петроградъ, 1910 р.

сь Вами. На письмѣ всего не скажешь... Только въ реальныхъ очертаніяхъ ошутивъ, осязавъ памятникъ X—XI вѣка, содержавшій такіа записи о событіяхъ этихъ вѣковъ, которыа до насъ не дошли въ лѣтописи, я повѣрю въ содержаніе подобныхъ записей¹⁾. Хронологія до 945 года совершенно, абсолютно недостовѣрна... Главный вопросъ нашей исторіографіи отношеніе Повѣсти вр. лѣтъ и Новгород. 1-го младшего свода... На дняхъ для Сборника въ честь Э. А. Брауна напишу статью о договорѣ 911 года. Усиленно работаю надъ крит. изданіемъ Повѣсти вр. лѣтъ, но не успѣваю за типографіей... Я уяснилъ себѣ вопросъ о черноморской Руси. Мое Введеніе²⁾ хотять печатать. Пришлю его Вамъ“.

IX. 26.IV. 1920... „Теперь Вы, какъ вижу, совершенно оторваны отъ научныхъ круговъ и не знаете, что происходитъ въ главныхъ центрахъ. У насъ очень тяжело для научной работы. Всякое печатаніе по крайней мѣрѣ въ нашей типографіи прекратилось почти совсѣмъ. Чтеніе лекцій въ университетѣ идетъ туго при очень невеликомъ числѣ слушателей. Зиму мы выдержали весьма тяжелую; надежды на то, что слѣдующая зима будетъ легче, ни у кого изъ насъ нѣтъ. Заготовки дровъ не видно, а отъ холода мы уже довольно пострадали. Я занимаюсь преимущественно синтаксисомъ³⁾, но занимаюсь урывками; много, очень много трачу времени на домашнія работы. Недавно въ приложеніи къ Истор. журналу вышла моя брошюра „Древнѣйшія судьбы р. племени“, говорю въ ней объ интересующихъ Васъ вопросахъ. Между прочимъ, я окончательно утвердился въ томъ, что первое русское государство (о которомъ говорятъ арабы) основано было на сѣверѣ и имѣло центромъ Холмградъ, соврем. Старую Руссу. Вы видите—я неисправимый норманистъ...“

X. 25.V. 1920... Занимался много пилкой дровъ, колкой и ноской. Работать надъ наукой пришлось не много. Посылаю Вамъ небольшую статью, предназначавшуюся въ американское популярное изданіе, изъ-за войны не состоявшееся⁴⁾. Теперь думаю засѣсть за курсъ для Археол. Института „Истор. этнографія Восточной Европы“⁵⁾. Это отвлечетъ меня отъ тяжелыхъ мыслей и переживаній. Все это время занимался языкомъ, составленіемъ очерка синтаксиса. Недѣли двѣ тому назадъ я нечаянно попалъ на двѣ рукописи Исторіи Татищева, попавшія въ Академію изъ Воронцовскаго архива. Это дало мнѣ поводъ написать статью о критическомъ изданіи Исторіи Россійской⁶⁾; теперь имѣются всѣ нужные для такого изданія матеріалы. Кажется, я говорилъ Вамъ, что въ Академіи хранится рукопись первой редакціи труда Татищева, гдѣ онъ былъ достовѣренъ, гдѣ онъ точно слѣдовалъ за своими источниками, гдѣ онъ не изобрѣталъ ни древнихъ лѣтописей, ни преданій. И эту редакцію также необходимо издать... Типографское дѣло стало здѣсь. У людей науки сильное желаніе работать и создавать, но крылья обрѣзаны и многія начинанія сводятся къ шуму, суетнѣ, разговорамъ и сильному выкачиванію денегъ. А деньги нужны въ неимовѣрномъ количествѣ. Цѣны на все ужающія... ..лучше ужъ на мѣстѣ переживать лихолѣтье.

Подалъ *Володимир Пархоменко*.

¹⁾ Маються на увазі замітки Никоновського літопису за IX вік, яких нема у „Повісті времен. літ“,—порівняй 59 ст. кн. „Древн. судьбы русск. племени“.

²⁾ Вищезазначене „Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка“. СПб., 1916 р.

³⁾ На великий жаль, слідів цієї роботи над синтаксою майже не знайдено в паперах небіжчика—невідомо чому, як і II т. „Пов. врем. літ.“.

⁴⁾ Це брошура—„Древнѣйшія судьбы русскаго племени“, Петроград, 1919.

⁵⁾ В паперах небіжчика лишився початок цієї роботи.

⁶⁾ Надрукована—„Дѣла и Дни“, кн. I, 1920 р.